

Sletdalerbegrebet i første fjerdedel af 17. århundrede

Af Hans Jørgen Marker

Efter 1582 var det danske møntsystem baseret på dalere á 4 mark á 16 skilling. Der var imidlertid en international tendens til, at småmønternes værdi faldt i forhold til hovedmønten. Her skildrer universitetsadjunkt, cand.mag. Hans Jørgen Marker udviklingen frem til 1625, ligesom han retter forskellige fejl, der er opstået som følge af misforståelser hos forskerne.

Der er i standardværket om møntudviklingen i Chr. IV's tid¹ nogen usikkerhed omkring betydningen og fremkomsten af begrebet sletdaler. Dette forhold er et irritationsmoment og fører til fejltolkninger². Jeg finder det derfor påkrævet at give nedenstående lille udredning af nogle hovedpunkter.

I år 1600 baseredes Danmarks møntsystem på dalere, der inddeltes i 4 mark á 16 skilling. Dette system havde været gældende siden 1582³. Hovedmønten var en sølvmønt på ca. 30 gram⁴. Sølvmønter af omtrentlig denne størrelse blev slået i mange europæiske lande, og mange af dem cirkulerede i Danmark. De kaldtes i almindelighed alle for »dallere«, og nogle af dem jævnførtes direkte med en dansk rigsdaler⁵. Ordene daler og mark betegnede såvel pengebeløb som de konkrete mønter, der svarede til beløbene. Der kunne foretages en skelnen ved at kalde mønterne for henholdsvis daler in specie eller enkende daler og markstykke; men denne skelnen er langt fra konsekvent gennemført i de samtidige tekster. Det ville også i høj grad have været overraskende.

I Nordtyskland i Den nedersaksiske Kreds, der var det administrationsområde i Det tyske Rige, hvorunder Holsten hørte, regnedes der

1. Wilcke, J.: Christian IV's Møntpolitik 1588-1625, Kbh. 1919.

2. F.eks. Birgitte Dedenroth-Schou: Koldinghus Lens Regnskab 1610-11, Kbh. 1984 p. 10, hvor sletdalerværdien anføres til 68 skilling, selvom man i regnskabet (ibidem p. 15) kan se, at det drejer sig om rigsdalerens skillingstal 1609.

3. Wilcke: C p. 55.

4. Wilcke: C p. 60.

5. f.eks. Wilcke: C p. 18.

efter 26. april 1572 med 32 skilling på daleren⁶. Det var i overensstemmelse hermed og med, at værdiforholdet mellem en dansk og en lybsk skilling var 1:2, at den danske daler regnedes til 64 skilling.

Imidlertid var der internationalt en tendens til, at småmønterne ikke holdt deres værdi i forhold til daleren. Årsagerne hertil skal ikke diskuteres her, almindeligvis henfører man det til forringelsen af metalværdien i småmønten; den tilsvarende forringelse i speciedalerne var nemlig langt mindre. Dette fænomen er dog ikke nødvendigvis årsag til udviklingen, det kunne lige så godt være virkning af den.

Allerede 1580 satte Hamburg daleren op til 33 skilling lybsk (eller måske rettere skillingen ned til 1/33 daler)⁷. En tilsvarende nedsættelse skete i Danmark 12. maj 1602 ved et åbent brev, der sagde, at da daleren i »stederne och anden steds gielde 33 lybske sk.«, blev de danske dalere ført ud af landet. Derfor blev rigsdalerens skillingstal nu sat til 66 skilling. Det er altså i første række prisen i skilling på en dalermønt, der hæves.

Når forskellen i skillingstal kunne udnyttes, var det fordi mønterne var internationalt anvendelige. Det betød, at man kunne omveksle en dansk rigsdaler til 33 lybske skillingsstykker i Hamburg, og så i Danmark tilkøbe sig en rigsdaler for de 32 af de lybske skillingstykker, nu i rollen som danske to-skillings. Ved en sådan trafik havde man altså et overskud på to skilling dansk. I virkeligheden var tingene dog lidt mere komplicerede, idet den, der fik småmønten omvekslet til en hel rigsdaler, i flere tilfælde skulle betale et beløb, opgæld, herfor. Dette ville gælde både i Danmark og Hamburg, men ikke givet med samme sats.

Efter hovedbestemmelsen fortsætter § 1 i brevet af 12. maj 1602: »dog skal icke hermed verre ment ortsdaller eller och danske markstycker, meden dennom at blifve ved sin sedvonlige verd«⁸. De gamle forskere er stort set enige om at mene, at dette betyder, at marken fortsat skal være en fjerdedel rigsdaler, altså nu 16½ skilling⁹. Hvordan forordningen end

6. *Langermann, J. J.*: Hamburgerische Münzen und Medaillenvergnügen, Hamburg 1753 p. 431 f. via Wilcke: C p. 63.

7. *Erslev, Kristian*: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I, Kbh. 1883-90, p. 111 f.

8. *Secher, V. A.*: Corpus Constitutionem Daniae, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1588-1660, III, Kbh. 1887-1918, p. 151.

9. Wilcke: C p. 63, *Scharling, W.*: Pengenes synkende Værdi, Kbh. 1869 p. 31 f, Falbe-Hansen, V. og W. Scharling: *Danmarks Statistik* III, Kbh. 1878-1887. p. 246, Georg Galster i *Nordisk Kultur* XXIX: Mønt, (Udg. Svend Aakjær) Stockholm, Oslo og Kbh. 1963, p. 192 f og Falbe-Hansen, V: Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne på Danmarks væsentligste Frembringelser og Arbejdslønnen her i Landet, ...«, Kbh. 1869, p. 24.

skal forstås, taler den imidlertid om markstykker, altså konkrete mønter. Anderledes forholdt det sig med pengebeløbet en mark. Det fremgår f.eks. af forordningen af 25. juni 1602, hvor der står: »Zum Dritten: Sollen der dubbelt Schilling Stücken auf die gewege Marck Ein hundert und acht stücken gehen, Und vier lot und drey Quentin halten. So gehet die feine Marck aus der Müntze vor 45 (mark) 7 (skilling) 6 18/19 (penning)«¹⁰.

Hvis man prøver at regne lidt på det, får man: 108 stkr. af 1 mark sølv med en finhed på $4\frac{3}{4}$ lod, d.v.s. sekstendedele, svarer til 108 delt med $4\frac{3}{4}$ sekstendedele er 363 $\frac{15}{19}$ stkr. af en mark rent sølv. Den fine mark er altså udbragt til 363 $\frac{15}{19}$ toskilling, som er 727 $\frac{11}{19}$ skilling. $\frac{11}{19}$ skilling er $\frac{11}{19}$ gange 12 lig med 6 $\frac{18}{19}$ penning, 7 skilling er naturligvis 7 skilling, så de 45 mark er altså 727 minus 7 lig med 720 skilling, 1 mark er da 720 delt med 45 lig med 16 skilling.

Forordningen regner altså marken som pengebeløb til 16 skilling og ikke til $16\frac{1}{2}$ skilling. Wilcke er opmærksom på regnemåden¹¹; men på grund af uklarheden omkring betydningen af ordet mark lykkes det ham ikke at fortolke den.

I en forordning af 17. marts 1605 står »at en markstycke danskt mynt epter denne dag skal gielde half søttende sk. danske«¹², så uanset fortolkningen af 1602-brevet er det altså klart, at kongen fra 1605 vil have markstykkerne betalt med $16\frac{1}{2}$ skilling. Det, der reguleres i forordningen, er kursen på mønten et markstycke, ikke brugen af ordet en mark.

Imidlertid blev rigsdaleren fortsat sat op i udlandet¹³, og i slutningen af 1608 bad kongen nogle rigsråder om at udtale sig med henblik på en ny dansk forhøjelse af rigsdalerens skillingstal. De udtalte sig alle positivt¹⁴. På et rådsmøde i Horsens 24. januar 1609 enedes man formodentlig om at sætte rigsdaleren til 68 skilling¹⁵, for kort efter mødet udgik en forordning af 3. februar 1609 der siger, at »enhuer daler skal herefter' ... gielde ... 68 sk. danske, skal och fire mark danske gielde lige vid en rigsdaler, så att enhver mark danske skall gielde søttenn sk. danske...«¹⁶. Her er altså ingen fortolkningsmuligheder med hensyn til markens skillingstal; men det fremgår ikke klart, om der tales om pengebeløb eller pris for mønter.

10. Original i Rentekammerarkiv, citeret fra Scharling: P p. 420f.

11. Wilcke: C p. 65 f.

12. Secher: C III p. 181 ff.

13. Se f.eks. Wilcke: C p. 84 f.

14. Erslev: A I p. 161 ff.

15. Ibidem p. 167.

16. Secher: C III p. 253.

Kun når forordningen ses i sammenhæng med de øvrige forordninger, bliver det klart, at det er prisen for mønterne, der er tale om.

På et møde i Den nedersaksiske Kreds 25. november 1609 enedes man om følgende fastsættelser:

- 1 mark lysbk = 16 skilling lybsk
- 1 Zahlthaler = 32 skilling lybsk
- 1 Speciedaler = 37 $\frac{1}{3}$ skilling lybsk¹⁷

Den danske reaktion herpå blev en forordning af 3. april 1610, der bl.a. siger: »... at en rigsdaller... skal gielde halffierdesinds thiufe och fire skilling danske, en mark skal gielde halfnittende skilling danske...«¹⁸

Her bliver altså rigsdaleren sat til 74 skilling dansk i rimelig overensstemmelse med den tyske fastsættelse af specien til 37 $\frac{1}{3}$ skilling lybsk (1 skilling lybsk var 2 skilling dansk, så en fastsættelse på 75 skilling ville faktisk have været nærmere). Med hensyn til markens fastsættelse er der tilsyneladende en uoverensstemmelse. I 1582 var 1 mark lybsk = 2 mark dansk¹⁹; derfor ville overensstemmelse være, at en mark dansk var lig med 8 skilling lybsk og altså 16 skilling dansk, ikke 18 $\frac{1}{2}$. I de tyske opgivelser ses sletdaleren (Zahlthaler) officielt angivet med en værdi svarende til 64 skilling dansk.

I løbet af året 1615 steg rigsdaleren voldsomt i Hamburg, fra 37 $\frac{1}{2}$ skilling lybsk i december 1614 til 40 skilling lybsk i januar 1616²⁰, og tilsvarende stigninger skete andre steder i Nordtyskland²¹. Det danske modstykke hertil blev forordningen af 4. juli 1616, der bl.a. siger: »... enhuer richsdaller in specie skal herefter ... gielde firesinstiufve skilling danske, skal och fire hele mark danske och otte halve mark danske gielde lige ved en rigsdaller, saa att enhver markstøcke skall gielde tiufve skilling danske...«²². Her tales igen udtrykkelig om mønterne, ikke betegnelserne for pengebeløb.

I 1618 måtte man igen sætte rigsdalerens skillingstal op; det skete ved en forordning af 1. maj 1618, der bl.a. siger: ».. enhver rigsdaller in specie skal herefter ... gielde fire och firesindstufve skilling danske, dog

17. Wilcke: C p. 100-105.

18. Secher: C III p. 272.

19. f.eks. Wilcke: C p. 55 (om lybsk markkurs 1582).

20. Langermann: p. 431 f, via Wilcke p. 120.

21. Wilcke: C p. 120.

22. Secher: C III p. 484.

helle och halfve danske markstycker, som hidindtil slagit er, skal blifve ved den verd som tilforne, nemlig tyfve skilling danske for hver hel och ti skilling for hver halfve markstycke«²³. Her tales tydeligt om prisen på mønterne. Der er således påbudt en ændring i kursen for rigsdalermønten i forhold til markstykkerne.

Wilcke funderer i denne forbindelse over den adskillelse af rigsdalere ns skillingstal som specie og i mønt, som sker ved denne forordning. Han mener, at der med markværdien på 20 skilling er indført en daler i mønt = 4 mark = 80 skilling, og han mener, at »en saadan Adskillelse mellem en Speciedaler (Rigsdaler) og Regningsdaler (Daler i mønt eller Sletdaler) kunne synes indført her i landet omtrent samtidigt med Kredsa fskeden af 1609« (25. november). Han anfører i denne forbindelse et eksempel fra Eske Broks dagbog for 1609 (27. april), hvor der står: »50 daller i fyre (skilling) stöcker, 34 (skilling) lybsk i huer daller«, og konkluderer herudfra, at der er regnet med 68 skilling dansk i hver daler, selv om de ikke er in specie, at »det være sig nu en Speciedaler eller en Regningsdaler. De har samme skillingstal«²⁴.

Det er kedeligt, at Wilcke havde så travlt, da han kikkede på side 285 i Danske Samlinger. Havde han haft tid til at se over på side 284 under den 12. april, kunne han have læst: »Same dag kjøfft 49 allne lerett, alnen til v (skilling) j alb., belob 4 daller 5 (skilling) j alb.«²⁵.

Hvis man regner lidt på det, giver 48 gange 5 skilling 1 hvid netop 256 skilling, hvilket svarer til 4 daler á 64 skilling. Hertil kommer så 1 gange 5 skilling 1 hvid. Det, Eske Brok i det andet eksempel vil sige med de 34 skilling lybsk, er, at han undtagelsesvis regner med en anden værdi end den sædvanlige.

Wilcke kunne herved have opdaget, at skrivemåden daler i betydningen sletdaler = 64 skilling fandtes allerede i 1609 og sparet sig selv for udtalelser som: »Det er tvivlsomt om der inden 1618 er gjort Forskel i Skillingstallet, eftersom man regnede i Slettedaler eller i Speciedaler«²⁶.

Efter min mening er det tilfældet, at der bestod to dalersystemer: Rigsdaler = 4 rigsmark (ortsdaler) og sletdaler (daler) = 4 sletmark (mark) = 64 skilling. Det, der sker gennem forordningerne, er, at rigsdalersystemet sættes op i forhold til sletdaler-systemet. Rigsdalersystemet har sit grundlag i den forordnede pris på en dansk rigsdalermønt. Skulle

23. Secher: C III p. 541.

24. Wilcke: C p. 137.

25. L. Moltke: Danske Samlinger 2. Rk. 2. bd. p. 284.

26. Wilcke: C p. 138.

man i praksis tilkøbe sig en hel dansk rigsdaler i form af en enkelt sølv-mønt, skulle man i reglen (formentlig altid) betale overkurs for den. Man skulle give opgæld. Sletdalersystemet har sandsynligvis eksisteret siden 1602. Det kan jeg dog ikke helt påvise gennem det materiale, jeg har gennemgået; det tidligste eksempel, jeg har på betegnelsen rigsdaler i »civilt« materiale, er 21. januar 1608 i Eske Broks dagbøger²⁷. Dels stammer dette eksempel jo også fra den tidligste periode, hvor rigsdaleren var sat op i forhold til de 64 skilling, nemlig til 66 skilling, og dels forekommer det rimeligst at antage, at sletdaleren til 64 skilling simpelt-hen er regnemåden fra før 1602, der lever videre frem for at regnemåden skulle være død allerede i 1602 eller 1605 for at genopstå i 1608 eller 1609.

Årsagen til sletdalersystemets opståen er, at skillingen, som man faktisk havde mellem hænderne, ansås for den i praksis gældende mønt. Da rigsdaleren p.g.a. møntmangel var sjældnere forekommende, blev dens fastsatte skillingstal snarere brugt som en møntregningsenhed. Dette ses tydeligt i Koldinghus Lens Regnskab 1610, hvor sidste års pengebeholdning på 659½ dl 1½ mark ½ skilling omregnes til 606 dl. 1 mark 9½ skilling, fordi rigsdalerens skillingstal er hævet fra 68 til 74. Det var altså et antal skilling, der udgjorde pengebeholdningen – ikke et antal rigsdaler. Omregningen er sket ved at udregne skillingsbeløbet på 44872½ ud fra en rigsdaler på 68 skilling og en rigsmark på 17 skilling og så dele det op efter en rigsdaler på 74 skilling og en rigsmark på 18½ skilling.

Imidlertid er der nogen forskel på den måde, pengebeløbene omtales på i privat og offentligt materiale. Allerede i møntforordningerne ser man, at betegnelsen »daller« bruges for det, som her betegnes rigsdaler, altså selve dalermønten eller prisen for den. Dette gælder også i lensregnskaberne²⁸. Ordet daler er i regeringsakter den mest almindelige betegnelse for pengebeløbet en rigsdaler. I privat materiale skelnes der tidligere mellem pengebeløbene rigsdaler og daler, hvor sidstnævnte betyder en sletdaler på 64 skilling.

Det nye, der kommer ind ved forordningen 1618, er efter min mening en regerings- eller kurantdaler = 4 kurantmark á 20 skilling. Benævnelsen »current mynt« finder man dog først året efter i forordningen af 16. november 1619²⁹. Denne regningsmåde har jeg fundet i enkelte offentlige

27. Simonsen, L. S. Vedel: Bidrag til Lænsmanden paa Dronningborg Rigsraad Eske Brocks Levnetsbeskrivelse med hans egenhændige Dagbøger for 1608 og 1612, Odense 1842, p. 46.

28. F.eks. KLR p: 15.

29. Secher: C III p. 600.

ansættelser, men sjældent i private betalinger³⁰. Det samme gælder kronerne, som indførtes med en forordning af 8. april 1619³¹; de skulle have en værdi af 1½ rigsdaler. De findes ikke som regningsenhed ved private betalinger i mit materiale og belyser således ikke den her skitserede forskel mellem offentlige og private betegnelser for pengebeløb. Det er min opfattelse, at kronerne alene indgik i møntsystemet som mønter på linie med dukater og toskilling og ikke som regningsenheder i betalingssystemet.

Forordningen af 16. november 1619 bragte imidlertid også noget nyt til beskrivelsen af rigsdalersystemet, idet: »... en rixdaller in specie ... skal herefter gielde halffemtesindstyve och sex skielling danske...«³² Denne forhøjelse kan også ses som følge af udenlandsk pres, idet rigsdaleren i Hamburg i oktober 1619 var nået op på 48 skilling lybsk³³.

Næste forhøjelse af rigsdaleren skete med møntforordningen af 14. februar 1624, hvor man finder: »hver daler til 100 sk. beregnet«³⁴. Hvad der skete med rigsmarkens skillingstal fremgår ikke klart. Noget tyder på, at de 4 skilling kun blev lagt på rigsdaleren, medens rigsmarken vedblev at være 24 (ikke 25) skilling.

Den fastsættelse gik man imidlertid fra allerede 4. maj 1625 med en forordning, der siger: »En god victig oc uforfalsked rigsdaler, hvor den kand være myntit inden eller uden riget, skal gielde sex slette mark dansk oc icke mere. En hel sølf krone af voris egen mynt, skal gielde to slette daler eller otte mark danske, hver mark beregnet til sexten skilling danske. En half krone skal gielde fire mark...«³⁵ Dermed fik rigsdaleren atter det skillingstal, den skulle beholde indtil den nye møntordning 1. januar 1875³⁶. Samtidig kom sletdaleren til at optræde som selvstændig mønt gennem nedsættelsen af halvkronen fra 72 til 64 skilling.

Med møntordningen 1625 er forskydningen af rigsdalersystemet over for sletdalersystemet i Danmark i det 17. århundrede tilendebragt. Jeg vil nu opsummere og kort beskrive, hvorledes jeg opfatter de forskellige regningsenheder i forhold til hinanden for så vidt angår private betalinger. Kurantdaleren er ikke omtalt her, fordi den først kommer ind i

30. En undtagelse ses i Paulsen, H.: Sophies Brahes Regnskabsbog, Viborg 1955. p. 209.

31. Secher: C III p. 572 ff.

32. Secher: C III p. 599.

33. Langermann p. 432 via Wilcke: C p. 174.

34. Secher: C IV p. 144.

35. Secher: C IV p. 229.

36. Kronens indførelse, se herom f.eks. Danmarks Statistik III: p. 258-264.

billedet, da de to systemer er lagt fast i forhold til hinanden. Kronerne er ikke omtalt, idet de næppe er benyttet som regningsenheder.

1. Sletdalersystemet

- 1 penning = 1/12 skilling
- 1 albus = 1 wid = 1 hvid = 1/3 skilling
- 1 mark = 1 sletmark = 1 mark i mønt = 16 skilling
- 1 daler
- (efter 1582) = 1 sletdaler = 1 daler i mønt = 64 skilling

2. Rigsdalersystemet

- 1 rigsmark = 1 ort(sdaler) = 1/4 rigsdaler
- 1 rigsdaler = 1 daler in specie = 1 Rigsdaler.

Da opgælden ikke har været ensartet og slet ikke er belyst i mit prismateriale, har jeg valgt at se bort fra den og regne rigsdaleren til sit lovligt fastsatte skillingstal. Det, jeg afslutningsvis viser i nedenstående tabel, er pengemålene omsat til en fælles størrelse. Den faktiske pris for mønterne ville i praksis være varierende. Skillingstallet på de forskellige møntbetegnelser bliver herved (med mine forkortelser) som angivet i tabellen.

Skillingstal på de forskellige møntenheder i privat materiale:

Periode	Krone		Rdlr.	kurant- dlr.	rmk.	kurant- mk.	mk.		
				dlr.					
	1582-12/5	1602	64	64	16		16		
12/5	1602-3/2	1609	66	64	16.5		16		
3/2	1609-3/4	1610	68	64	17		16		
3/4	1610-4/7	1616	74	64	18.5		16		
4/7	1616-1/5	1618	80	64	20		16		
1/5	1618-8/4	1618	84	(80)	64	20 (21)	(20)	16	
8/4	1619-19/11	1619	126	84	(80)	64	20 (21)	(20)	16
19/11	1619-14/2	1624	144	96	80	64	24	20	16
14/2	1624-4/5	1625	144	100	80	64	24?	20	16
4/5	1625-	128	96	80	64	24	20	16	

Tal i parentes angiver mine hypoteser. Spørgsmålstegnet angiver almindelig usikkerhed.